Közép-Európa (túl)élni tanít

Milan Kundera: Az elrabolt Nyugat, avagy Közép-Európa tragédiája. Budapest, Európa Kiadó, 2022. 106.

Mit üzenhetnek a mának egy cseh emigráns író félévszázados gondolatai? – merül fel a kérdés a most megjelent, ismerősen csengő címet viselő Kundera-kötet divatos, nagyon is mai külsejét szemlélve. Mi lehet az aktualitása? Aktualitásnak ugyanis kell lennie. Ok nélkül csak nem adnak ki 2021-ben francia, 2022-ben olasz és magyar, 2023-ban pedig angol nyelven is egy Pierre Nora és Jacques Rupnik előszavával csinosított Kundera-válogatást.[1] Egy biztos, a könyv célja fény gyújtása. A kérdés csak az, milyen fényé. A globalizáció rettentő tengerén hánykolódó hajótörött reménykedve kilőtt szikrázó jelzőrakétája lenne, vagy meggyújtott örökmécs világa? Előbbi megmentésre váró áldozatot sejtet, utóbbi az áldozathozatal fontosságára való örökös emlékezésre int. Az egyik áldozat a történelmi folyamatokat elszenvedő, a másik viszont a cselekvő ember sajátja. A kettő közti különbség – amellett, hogy hatalmas – olyan dilemma, melyet az itt tárgyalt kötet is felébreszt az olvasóban, és amely a ma érvényes külső mellé megadja a ma érvényes belső tartalmat.

Az elrabolt Nyugat, avagy Közép-Európa tragédiája című válogatáskötetben megtalálhatjuk Milan Kunderának az 1967-es csehszlovák írókongresszuson elhangzott *Az irodalom és a kis nemzetek* című beszédét, melyhez most Jacques Rupnik írt bevezetőt, az 1983-ban a *Débat* hasábjain megjelent címadó esszéjét,[2] melyet Pierre Nora vezet fel, valamint *A függöny*ből, az *Elárult testamentumok*ból és *A regény művészeté*ből egy-egy részletet. Utóbbi három részlet olyan kérdéseket taglal, mint a rokonszenv mibenléte, a kultúra identitásőrző jelentősége, a lét különféle aspektusainak elérhetősége, vagy éppen a lehetséges elképzelések sokfélesége, illetve a képzelet határtalansága és határtalan sokszínűsége.

Ahogy bevezetőjében írja Rupnik: *„Az írókongresszusok között akadnak olyanok, amelyek fontosabbak vagy legalábbis emlékezetesebbek, mint a pártkongresszusok."* (7.) Ezek a fontosabb írókongresszusok ugyanis olykor előrejelezték a hatalom és a társadalom viszonyában megindult változást. Nem mellesleg olyan beszédeknek is teret adtak, melyek időnként még a Nyugatra is képesek voltak hatást gyakorolni: ilyen volt Szolzsenyicinnek a Szovjet Írószövetség IV. kongresszusán a cenzúra ellen intézett nyílt levele. Az 1967-es csehszlovák írókongresszus, illetve Kundera ott elhangzott beszéde azonban már kevésbé ismert, írja Rupnik. A beszéd végső

[1] Kundera, 2021; Kundera, 2022; Kundera, 2023.
[2] Kundera, 1983.

soron ugyanarról szól, mint a Közép-Európa Nyugathoz való tartozása mellett érvelő jól ismert esszé: a kultúra halálosan komolyan vett létfenntartó funkciójáról a Kelet és a Nyugat közé szorult Közép-Európában.[3] Beszédében ugyanis amellett érvel Kundera, hogy a csehek számára – de ez talán a régió minden népére egyaránt érvényes – korántsem volt *„magától értetődő"* a nemzeti létezés, sőt legjellegzetesebb vonásuk sokkal inkább a *„nem-magától értetődés"* volt: örökös, de legalábbis évszázados dilemma a világnak ezen a részén, hogy a kis nemzetek feloldódnak-e egy nagyobb, készebb, fejlettebb kultúrában, vagy minden erejüket megfeszítve küzdenek saját kultúrájuk kialakításáért és fenntartásáért. Előbbi a passzív, a történések folyását elszenvedő, vagyis áldozattá váló ember jellegzetes tulajdonsága, utóbbi viszont az aktív, cselekvő, vagyis a céljáért áldozatot hozni képes ember ismérve.

Közép-Európában rendszerint képesek voltak a cselekvést választani, nem úgy kötötték magukat Európához és a Nyugathoz, hogy feloldódtak a német kultúrában, hanem időről időre felzárkóztatták saját nyelvüket, irodalmukat, kultúrájukat. Ahogy Kundera írja: a csehek, akiknek nemzeti létezését *„éber és alvó időszakok"* tagolták, *„kénytelenek voltak a saját erejükből alkalmazkodni az európai kultúra kereteihez, ismét elsajátítani és újraépíteni azokat".* (21.) Míg azonban a cseh író ezt a folyamatot a nemzeti létezésért folytatott alkotói vállalkozásként, küzdelemként értelmezi, addig a bolgár kultúrakutató, Alekszandar Kjoszev ezt a kötelességtudatként jelentkező folytonos felzárkózási vágyat, és az abból adódó, a centrum (London és Párizs) normáihoz való traumatikus igazodási folyamatot az „öngyarmatosítás" jelenségeként magyarázza.[4] Kjoszev alapvetően bolgár példákra épülő öngyarmatosítása azonban Kundera szemüvegén keresztül nézve érthetetlen, ahogy Bulgáriában is elképzelhetetlen mindaz, ami Közép-Európában elképzelhető, mert, mint írja, *„Bulgária az ortodox vallás okán a kezdetektől fogva annak a keleti civilizációnak a része, amelynek az első hittérítői is bolgárok voltak."* (49.) Ezért is érzékelte úgy Kundera, amikor a Varsói Szerződés öt tagállama 1968-ban megszállta Csehszlovákiát, hogy „[a]*z oroszok, a bolgárok és a keletnémetek*[5] *félelmetesek voltak és félelmet is keltettek, a lengyelek és a magyarok* […] *mindent megtettek annak érdekében, hogy kifejezésre juttassák a megszállással való egyet nem értésüket, és gyakorlatilag elszabotálták azt".* (48.)

A tömegjelenséggé váló turizmus, mondta 1967-es beszédében Kundera, a nemzetköziesedő élet és a nagy világnyelvek egyre nagyobb térhódításával *„szüntelenül integrálódó világ a jövőben kíméletlenül és tökéletesen jogosan várja el tőlünk, hogy igazoljuk a nemzetként való létezésünket".*[6] (24–25.) Kundera szerint ennek a létezésnek

[3] Erről olvashatunk Franz Kafka 1911. december 25-i naplóbejegyzésében is, legalábbis ami a kis nemzetek irodalmát illeti: Kafka, 2008. 238–242.

[4] Kiossev, 2017; Kállay–Nagy, 2020. 6.

[5] A keletnémeteket Kundera nyilvánvalóan nem sorolja az ortodox civilizáció hordozói közé, sokkal inkább azt akarja érzékeltetni, hogy az 1968-as eseményekre adott egyes reakciók kirajzolták a Közép-Európának tekintett régió határait, melyek közé a térség népeitől eltérő, sajátos helyzetben lévő németek nem férhettek be.

[6] Ahogy a francia filológus-történész szinte már közhellyé vált gondolatai is hangzanak: *„Egy nemzet léte* […] *mindennapos népszavazás, mint ahogy az egyén léte az élet folytonos igenlése."* Létezése pedig csakis addig lehet legitim, amíg a közösség tagjai a közösség javára hozott áldozataikkal képesek bizonyítani erejüket és a fennmaradásra irányuló akaratukat. (Renan, 1995. 186–187.)

azonban csak akkor van jogosultsága, ha ezek a kis nemzetek képesek nemzeti kultúrájuk sajátosságait az egyetemesség szintjére emelni, ha képesek hozzáadni valamit az európai értékekhez. A cseh és a közép-európai sors hányattatottsága azonban nagyon is lehetővé teszi azt, hogy *„lényegesebb kérdéseket tegyünk fel, hogy gazdagabb, mélyebb értelmű mítoszokat teremtsünk, mint azok, akik nem ezt az utat járták végig".* (34.)

A franciául *Un Occident kidnappé ou la tragédie de l'Europe centrale* címet viselő 1983-as jól ismert esszé Kelet-Európában hatalmas visszhangot keltett, nyugaton pedig hozzájárult ahhoz, hogy Közép-Európa idővel visszakerülhessen a Nyugat mentális térképére. Másként fogalmazva: mítoszt teremtett. Magyar nyelven először a *Hírmondó* szamizdat folyóirat 1984. évi 6. számában jelent meg,[7] *A megrabolt Nyugat avagy Közép-Európa tragédiája* címmel, majd a rendszerváltás után, 1991-ben a *Hétvilág* harmadik számában, ekkor Illényi Balázs fordításában és mint a *Nyugat túszul ejtett része avagy Közép-Európa tragédiája*. 2022-ben, talán az eddig legtalálóbb és legpontosabb címmel *(Az elrabolt Nyugat, avagy Közép-Európa tragédiája)* Bíró Péter fordította újra azt az esszét, amely arról az élet-halál harcot folytató kulturális egységről szól, amelynek képviselői, mikor úgy hozta a Történelem, képesek voltak életüket is áldozni egy olyan világért, amelyben hittek, amelyhez még kapcsolódtak az évszázadok során kialakult kulturális beidegződéseiken keresztül, ám amelytől elvágta őket a szovjet tankok formájában életre kelt orosz imperializmus. Oroszországnak az a tradíciója, amely a *„lehető legkevesebb különbség a lehető legnagyobb területen"* elvére épülő birodalmiság víziója, és amely a *„lehető legnagyobb változatosság a lehető legkisebb területen"* elvén alapuló Közép-Európában hívők számára értelemszerűen a leghalálosabb fenyegetést jelentette. (54.) Milan Kunderának a jellegzetesen közép-európai *„Magyarországért és Európáért halunk meg!"* 1956-os rádióüzenettel keretbe foglalt esszéje szerint azonban a kultúra köreinek gyúszege által megindult felkelések és forradalmak,[8] valamint Közép-Európa legnagyobb tragédiája nem is Oroszország volt, hanem az emlékeikben és vágyaikban *„spirituális fogalomként"* élő Európa már-nem-létezése: a rádióüzenetet az éterbe küldőnek *„*[f]*ogalma sem volt arról, hogy az a mondat amelyet az ország határain túlra küldött, mennyire elavult, és nincs immár senki, aki megértené".* (92.)

A közép-európai kis nemzetek tragédiája Kundera szerint a globális nagyhatalmak közt őrlődő Európa tragédiáját vetíti előre. A Nyugatét, aki annak idején nemhogy Közép-Európa, hanem saját maga tragédiáját sem vette észre, mert már képtelen volt kulturális képződményként és egységként tekinteni saját magára. Ahogy írta: *„Párizsban még művelt társaságban is televíziós műsorokról folyik a szó vacsora közben, nem pedig folyóiratokról, mivel a kultúra már átadta a helyét. Az eltűnése, amit mi Prágában katasztrófának éreztünk és sokként, tragédiaként éltünk meg, Párizsban*

[7] Kundera, 1984.

[8] *„A romantikus költőről, Petőfiről elnevezett körben csoportosuló írók indították el az átfogó kritikai gondolkodást Magyarországon, előkészítve ezzel az 1956-os forradalmi eseményeket, és ugyanígy a színház, a film, az irodalom, a filozófia területén hosszú éveken át zajló lázas tevékenység vezetett a szabadelvű prágai tavasz megszületéséhez, és a lengyel egyetemisták 1968-as lázadását is az robbantotta ki, hogy betiltották a lengyel romantika legnagyobb alakjaként ismert Mickiewicz darabjának bemutatását. Az életnek, a kultúrának, az alkotásnak és a népnek ez a szerencsés összefonódása jellemezte azokat a közép-európai felkeléseket, amelyeknek felemelő szépsége örök élmény marad mindazok számára, akik átélhették őket."* (50–51.)

már olyan hétköznapi, jelentéktelen esemény, hogy szinte fel sem tűnik." (90.) És most itt állunk, 1989 után újfent beköszöntött a Nyugat világa, Közép-Európa népeinek pedig egy kevésbé direkt, ám talán sokkal fenyegetőbb veszéllyel, a fogyasztói kapitalizmus kulturálatlanságával és a globalizációval kell szembenézniük. A FAANG (Facebook, Apple, Amazon, Netflix, Google) hatalmas óriásaival. Pierre Nora megfogalmazásával élve, *„egyfajta szórakozásalapú, a piachoz és az információs technológiához kötődő kultúra"* kapott mindenek feletti hatalmat. (41.) Ha úgy tetszik, a régiót uraló korábbi diktatúra koncentrált spektákulumában az állam által felkínált jó hivatalos teljessége nem tűrhetett meg semmiféle választási szabadságot, ezért a prágai tavaszt követően – Kundera kifejezésével – *lemészárolta* a cseh kultúrát.[9] Mára azonban ez a koncentrált és a vele szemben álló, a világ amerikanizálódását kísérő, az új termékek széles skáláját és a szabad választás látszatát felkínáló diffúz spektákulum, utóbbi győzelme, illetve a kettő összeolvadása által átlényegült egy kétarcú, hol egyik, hol másik ábrázatát mutató spektákulummá: a szakadatlan technológiai megújulás, a gazdaság és az állam összefonódása, az általános titkolózás, a szóvá nem tehető hazugság és a jövő és múlt nélküli jelenbeliség által jellemezett integrált spektákulummá.[10] Nyugodtan mondhatjuk: ma már *„nincs semmi, sem a kultúrában, sem a természetben, amit ne alakítottak volna át és szennyeztek volna be a modern ipar módszerei és érdekei".*[11]

Ha azonban a Habsburg Birodalom megszűnésével Kundera szerint *„védőbástyáitól"*[12] és Auschwitzcal a *„lelkétől"* is megfosztott, szovjet megszállás alatt lévő Közép-Európa képes volt létezését és létjogosultságát igazolni tragikus és jelentőségteljes felkeléseivel, forradalmaival és művészeti alkotásaival, úgy talán ma is találhat az ember alkalmat a cselekvésre, az alkotásra: saját kultúrájának a globális uniformizálódással szembeni igazolására.

Tóth Kelemen

[9] Vö. Debord, 2022. 64–65. tézis.

[10] Guy Debord szerint azért integrált, mert míg korábban a koncentrált spektákulumnak a peremtársadalom nagy része, a diffúz esetében pedig a társadalom kisebbik része kívül esett a hatókörén, addig ma *„a spektákulum besugározza, és így átjárja a teljes valóságot"*. Debord, 2022. Kommentárok IV–V. tézis.

[11] Debord, 2022. Kommentárok IV. tézis.

[12] Egy Kunderához hasonlóan az 1968-as prágai eseményekben szerepet vállalt, majd később emigrált cseh író, a szélsőséges és ironikus megfogalmazásairól elhíresült Benjamin Kuras a *Habsburgok öröksége* című – enyhén ausztrofób és Habsburgellenes, ám az olvasót megnevettetni képes – esszéjében meglehetősen másként értékelte a Habsburg dinasztia közép-európai tevékenységét. Kuras úgy véli, a térség minden bajának okozói a Habsburg *„gigerlik"*, akik nélkül *„Közép-Európa Lipcsétől Minszkig, Danzigtól Kisinyovig és Raguzáig elterülő három szövetséges ország bevehetetlen erődje lett volna.* […] *Ausztria nem létezne, és a németek máig is tudósok, költők, filozófusok, zenészek és kabaréénekesek hírében állnának"*, nem lett volna szovjet kommunizmus, sem német nácizmus, sőt *„soha senki se hallott volna Hitler és Eichmann nevű osztrákokról"*. Leginkább azért, állítja Kuras, mert *„*[a]*mit a posztkommunista pszichológusok Közép-Európa magatartásmintáiban mint »totalitárius betegséget« igyekeznek meghatározni, az tőlük ered"*. Kuras, 2003. 63–65.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Debord

2022 Debord, Guy: *A spektákulum társadalma és kommentárok a spektákulum társadalmához.* Budapest, Open Books, 2022.

Kafka

2008 Kafka, Franz: *Naplók*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2008.

Kállay–Nagy

2020 Kállay Eszter – Nagy Kristóf: „A szimbolikus hatalom ereje túléli a valódi hatalom halálát." Interjú Alekszandar Kjoszevvel. *Sic Itur ad Astra,* (2020) 71. sz. 5–17.

Kiossev

2017 Kiossev, Alexander: Jegyzetek az öngyarmatosító kultúrákról. *A szem,* (2017. január 11.) https://aszem.info/2017/01/alexander-kiossev-jegyzetek-az-ongyarmatosito-kulturakrol1/ (Utolsó letöltés – 2022. november 11.)

Kundera

1983 Kundera, Milan: Un Occident kidnappé ou la tragédie de l'Europe centrale. *Débat*, (1983) 27. sz. 3–23.

1984 Kundera, Milan: A megrabolt Nyugat avagy Közép-Európa tragédiája. *Hírmondó*, (1984) 6. sz. 28–41.

1991 Kundera, Milan: Nyugat túszul ejtett része avagy Közép-Európa tragédiája. *Hétvilág*, (1991) 3. sz. 18–33.

2021 Kundera, Milan: *Un Occident kidnappé. Ou la tragédie de l'Europe centrale.* Paris, Gallimard, 2021.

2022 Kundera, Milan: *Un Occidente prigioniero o la tragedia dell'Europa centrale.* Milan, Adelphi, 2022.

2023 Kundera, Milan: *A Kidnapped West. The Tragedy of Central Europe.* New York, NY, HarperCollins, 2023.

Kuras

2003 Kuras, Benjamin: *Van-e élet a Marxon?* Pozsony, Kalligram, 2003.

Renan

1995 Renan, Ernest: Mi a nemzet? In: *Eszmék a politikában. A nacionalizmus.* Szerk.: Bretter Zoltán – Deák Ágnes. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995. 171–187.